

PLAIDOYER ZA ETNOLOGIJU KAO HISTORIJSKU ZNANOST O ETNIČKIM SKUPINAMA*

VITOMIR BELAJ

Centar za etnološku kartografiju
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
YU, 41000 ZAGREB
D. Salaja 3

UDK 39:001.5
Izvorni znanstveni rad

Izlišno je naglašavati (s time će se svi složiti) da se etnologija kao znanost nalazi u permanentnoj teorijskoj krizi. Kriza je takvih razmjera da dovodi u pitanje predmet etnologije, njene pristupe, metode, definicije, pa i samo njeno ime. Oslanjajući se na staru mudrost da je rješenje nekoga problema sadržano dijelom već u njegovoj povijesti, pokušat ću u obliku skice ukazati na neke trenutke u razvoju etnologije koji su je usmjeravali u njenu povijesnom hodu i, u krajnjoj liniji, pripomogli spomenutoj krizi. Ovakav osvrt neće, dakako, razriješiti probleme, ali možda će pomoći da ih se bolje osvijetli i upozna.

Etnologija je, bar koliko danas znamo (a nova otkrića mogu tu sliku izmijeniti), nastala, bila imenovana i određena u drugoj polovici 18. stoljeća u istočnom dijelu srednje Evrope (točnije: u podunavskoj nizini) kao disciplina koja bi trebala pomoći pri razmršavanju problema koje je pred suvremenike postavljalo etničko šarenilo u od Turaka oslobođenom Podunavlju. Prva nama danas poznata upotreba riječi "etnologija" i njena definicija potječu iz *Historiae iuris publici regni Hungariae amoenitates* Adama Franje Kollára, objavljenih 1783. u Beču. Uloga, koja je ovdje dodijeljena etnologiji, dovoljno je jasna:

Ethnologia (...) est notitia gentium populorumque, sive id est id doctorum hominum fluidum, quo in variarum gentium origines, idiomata, mores, atque instituta, ac denique patriam vetustasque sedes eo consilio inquirunt, ut de gentibus populisque sui aevi rectius iudicium ferre possint. (str. 80-81)

Etnologija je, prema tome, počela kao intelektualna djelatnost u kojoj se, proučavajući govor, običaje i uredbe pojedinih naroda (variarum gentium) otkrivaju njihovi izvori, prvobitne postojbine, sjedišta. Etnologiji bijaše, dakle, cilj da proučavajući one elemente kultura pojedinih naroda koji nose etnička obilježja njihova, dopre do etnogenetičkih procesa, odnosno da utvrdi etničku povijest pojedinih ljudskih skupina.

Konačan cilj Kollárov, da se pomoću takvih etnoloških spoznaja o povijesti pojedinih naroda uzmognu bolje prosuđivati suvremeni narodi, daleko nadilazi granice znanosti i upravo neudobno jarko sjaji u mraku međusobnoga nacionalnog nerazumijevanja u

*Uredništvo *Studia ethnologica* želi potaknuti raspravu o teorijskim osnovama etnološke znanosti i poziva na suradnju sve koji o tome imaju što reći. (napomena uredništva)

današnjoj jugoistočnoj Evropi. Ako ni zbog čega drugoga, a onda već zbog svoga aktualnoga humanističkog dometa Kollárovi stavovi ne bi smjeli pasti u zaborav.

Ovako definirana etnologija izrasla je na tlu prožetom razmišljanjima o vlastitoj nacionalnoj samobitnosti, razmišljanjima među kojima vidno mjesto zauzima tzv. "barokno slavenstvo", čvrsto ukorijenjeno, između ostaloga, u hrvatskoj srednjovjekovnoj historijskoj misli. Nije stoga čudno da će se takvo shvaćanje etnologije u istočnoj polovici srednje Evrope održati i nakon što će ona u zapadnoj Evropi dobiti drugi predmet istraživanja; ono će se još u potpunosti održati kod Katančića (*Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum*, Zagreb 1795, *De Istro eiusque adcolis commentatio*, Budim 1798.), pa i kod Čevapovića (*Recensio observantis minorum provinciae S. Ioanna a Capistrano... commentariis ethno. ...illustrata*, Budim 1830.), a neće se posve izgubiti sve do naših dana.

Nezavisno od ove "panonske" etnologije u zapadnoj se Evropi oblikovala jedna druga, isprva bezimena znanost, znanost o "narodu". Ona se oblikovala na zatonu apsolutističkih monarhija, napose u krilu francuskih prosvjetitelja. No njezin *narod* nije etnički definiran (to nije *gens* sa svojim jezikom, običajima, uredbama po kojima se razlikuje od nekoga drugog *gens*), nego politički: to je onaj "dobri" dio naroda koji će ostati u državi kad se ukinu (svrgnu) "zločesti" monarh, njegov državni aparat i društveni sloj koji ga podržava.

Tom iskonski dobrom, pitomom, ali civilizacijom iskvarenom "narodu" prosvjetitelji su našli izvorni uzorak u "divljacima" novootkrivenih zemalja, rada se Rousseauov "bon sauvage", polažu temelji kasnijoj kulturnoj antropologiji i sociologiji.

Četiri godine nakon Kollárovih *Amoenitates* Alex. César Chavannes je u Lausanni objavio svoj *Essai sur l'Éducation intellectuelle avec le Project d'une Science Nouvelle* u kome je koncipirao teoriju antropologije kao "science générale de l'homme". Osmo poglavlje naslovio je *Ethnologie ou science de l'homme (...)*, a u njemu definira etnologiju kao posebnu antropološku disciplinu:

Mais la science générale de l'homme demande qu'il soit aussi considéré comme appartenant à une espece répandue sur la surface de ce globe & distribuée en divers corps de communautés dont les individus agissent en vue d'un commun intérêt, & qu'on recherche avec soin la maniere dont ces sociétés se sont formées, établies, réglées, & comment, se trouvant placées dans ces circonstances diverses, elles se sont élevées peu à peu & successivement à divers degrés de civilisation.

Chavannes na ovo nastavlja:

Tel est le second objet de l'Anthropologie prise au sens général, & la partie qui lui seroit destinée, nous l'appellons Ethnologie (de nation). (Str. 98).

Ovime je Chavannes ime "panonske" znanosti o narodima prenio na "zapadnu". Ta se "zapadna" etnologija sad počela postupno razvijati u samostalnu znanost, ali u uskome dodiru s antropologijom (usp. naslov Waitzove *Anthropologie der Naturvölker*) i sa sociologijom (Condorset, Comte, Spencer), pa neko vrijeme i s biološkom antropologijom (W. F. Edwards).

U tome leži korijen prvoga i temeljnoga nesporazuma u etnološkoj teoriji: etnologija ima dvije definicije svoga predmeta, a prevagu je dobila ona definicija koja ne odgovara imenu znanosti.

Prva definicija, Kollárova, stavlja naglasak na etničke značajke kulture određene narodne skupine (*gens*), kriteriji su joj kulturni, usmjerenje historijsko i to na etničku povijest, a ime je izvedeno iz njena predmeta.

Druga definicija, Chavannesova, ima težište na spoznavanju zakonitosti općenitoga razvoja čovječanstva, nominalni predmet - narod - je, kao politička odnosno sociološka kategorija shvaćen kao jedinica koja je dosegla određeni stupanj razvoja prepoznatljiv pomoću određenih indikatora; premda je i njoj usmjerenje historijsko, cilj joj je rekonstruirati univerzalni razvoj kulture čitava čovječanstva. U tom konceptu "narod" postaje sinonim za određeni stupanj razvoja u ljestvici univerzalne povijesti, njegova se kultura shvaća kao reprezentant stadijalne kategorije, a etničke značajke te kulture zapravo postaju irelevantne. Pa ipak si ova "zapadnjačka" znanost o razvoju opće kulture prisvaja ime one "panonske" o etničkim zbivanjima.

Drugi, po svojim praktičkim posljedicama jednako dalekosežni nesporazum izvire iz pomanjkanja želje ili mogućnosti da se proučavanje evropskih "narodnih" kultura vodi zajedno s proučavanjem kultura "divljih", "prirodnih", egzotičnih izvanevropskih naroda. To kulminira u nemogućnosti njemačkih govora da te dvije znanstvene aktivnosti imenuju jednim zajedničkim imenom. Dolazi do rascjepa na "*Volkskunde*" i "*Völkerkunde*", na samostalne znanosti. Ta je njemačka jezična posebnost djelovala i na znanstvenu nomenklaturu dijela ostalih evropskih znanosti. Pritom se nacionalna etnologija, etnologija evropskih naroda (*Volkskunde*, narodoznanstvo i sl.) u pravilu zatvara u vlastiti nacionalni zabran, a proučavanje izvanevropskih naroda (*Völkerkunde*) izjednačuje s etnologijom i odvaja od prvoga.

Dok će si izvanevropska etnologija uskoro izboriti pravo građanstva i djelovanjem Bastiana, Tylora, Morgana dobiti katedre, društva, časopise, muzeje, nacionalnoj će etnologiji prijetiti utapanje u domoznanstvu. No ona će naći utočište i u nacionalnim filologijama, dakako na uštrb svojoj samostalnosti. Indikativan je u tom pogledu Jagićev odnos prema etnologiji slavenskih naroda.

U svome nastupnom predavanju u Beču 1886, u kojem je definirao slavensku filologiju, Jagić je podvukao pod njene skute osim filoloških i lingvističkih disciplina još i izučavanje narodnog pjesništva, etnografije, mitologije itd. Riječ "etnologija" Jagić svjesno izbjegava; vlastitim se narodom ona ne bavi, to je posao etnografije kao dijela filologije (a tamo gdje mu ipak pobjegne riječ etnologija, onda je ona upotrijebljena u duhu "panonske" etnologije).

Usporedimo li sad stavove Jagića (filologa) i Kollára (historičara), vidjet ćemo da je razlika među njima zapravo samo u davanju prvenstva. Obojica vide pred sobom u biti isti skup predmeta proučavanja, isti skup disciplina, jedino što je etnologija Kolláru nadređena historijska disciplina, a etnografija je Jagiću *ancilla philologiae*. Obojicu zanimaju etničke osobine kulture (slavista Jagića, dakako, slavenske) i obojica teže za rekonstrukcijom etničke povijesti koju ne shvaćaju stadijalno.

Ovakvo će shvaćanje u Hrvata temeljito uzdrmati tek Antun Radić, koji je - crpeći svoju teorijsku inspiraciju iz Micheletova *Le Peuple* 1898. oblikovao svoju teoriju naroda kao predmeta etnologije. Naravno da je Radiću narod etnički obilježen, ali unutar njega, točnije unutar Radićeva hrvatskog narodoznanstva, te su značajke opet irelevantne.

Otprilike u isto vrijeme antropološki orijentirana etnologija (Völkerkunde) raspast će se, uslijed metodičke nemoći evolucionizma, u najmanje tri grane. Jedna je pokušala iznaći nove methodske postupke i pristupe historijskom proučavanju kulture, shvaćajući da je od bitnoga značenja uzimati u obzir prostornu dimenziju kulturnih pojava (njihovo rasprostranjivanje u prostoru), iz koje se tek može (zbog pomanjkanja pisanih izvora) isčitavati njihova vremenska dimenzija (evropske kulturnohistorijske struje i Boasova kulturna antropologija).

Druga je digla ruke od - kako je mislila - jalovih historijskih pitanja i prišla izučavanju naoko ahistorijskih aspekata kulture - njenih funkcija i, kasnije, struktura.

Treća je, konačno, svakoj znanstvenoj logici usprkos, dogmatizirala evolucionizam Morganova tipa ("marksistička" etnologija Staljinove ere).

Nacionalna se etnologija (Volkskunde, narodoznanstvo) ovim strujanjima u općoj etnologiji čas približavala, čas čuvala svoju autonomnost. Tek je nekoliko velikih sintetskih djela pokušalo objediniti rezultate obiju etnologija. U evropskim okvirima na sintetiziranju pojedinih evropskih nacionalnih etnologija od 1957. djeluje *Ethnologia Europaea*, i to sa zamjetnim uspjehom.

Ideja, da se promatranjem rasprostiranja pojedinih kulturnih pojava kroz prostor mogu rekonstruirati povijesti ne samo tih pojava, nego i pojedinih etničkih skupina koje nose te kulture, dovela je u općoj etnologiji do širokopoteznih teorija (kao što je Schmidtova Kulturkreislriche) koje su se pokazale promašenima. No u nacionalnim je etnologijama ta ideja dovela do izrada nacionalnih etnoloških atlasa u gotovo svim evropskim zemljama. Teorijska utemeljenost tih etnokartografskih pothvata leži u razmišljanjima bliskima Grabnerovoj *Methode der Ethnologie* (1911), no njene osnovne zásade kao da prepoznajemo u već davno zaboravljenoj "panonskoj" etnologiji.

* * *

Spoznaja, da prvo valja sagledati neku pojavu u svojoj njenoj prostornoj protežitosti da bismo iz nje (te protežitosti) mogli rekonstruirati njenu (pojavinu) povijest (vremenski proteg) nužno dovodi do potrebe za kartografskim prikazivanjem kulturnih pojava i njihovih inačica kao tehničkim pomagalom u etnološkom znanstvenom postupku.

Ta spoznaja je zapravo onaj element koji legitimira etnologiju kao samostalnu historijsku znanost, drukčiju od kulturne antropologije i sociologije. Kad se ta činjenica ne respektira, brišu se granice među znanostima. Svim težnjama za objedinjavanjem znanstvenih grana usprkos ipak se valja podsjetiti onoga staroga "qui bene distinguit..."

Sada, kad Centar za etnološku kartografiju nakon gotovo 30 godina tihoga rada ulazi u javnost sa svojim publikacijama (edicije Etnološkoga atlasa Jugoslavije i *Studia Ethnologica*), ponovno je prilika za promišljanjem i redefiniranjem temeljnih etnoloških aksioma.

Temeljna je odrednica etnologije svakako sam pojam *ethnos*, s njime stoji i pada znanost nazvana po njemu. Taj je pojam ukorijenjen u Kollárovoj definiciji etnologije. Druga je njen osnovni cilj, sadržan u toj istoj definiciji: rekonstrukcija etničke povijesti kroz proučavanje kulture.

Ishodeći iz etnologije, mogu se (i trebaju) proučavati pojedine kulturne pojave i samostalno, nezavisno od ethnosa, i u sklopu sustava u kome postoje, proučavati sami sustavi sa svim svojim značajkama (funkcijama, vrijednostima itd), dijakronijski ili sinkronijski; svi su pristupi proučavanju kulture legitimni, no oni će biti etnološki jedino ukoliko imaju u vidu etnološko ishodište (*ethnos*) i cilj (rekonstrukcija etničke povijesti kroz proučavanje kulture). Tu su, čini mi se, dometi i granice etnologije.

AN ARGUMENT FOR ETHNOLOGY AS A HISTORICAL SCIENCE CONCERNING ETHNIC GROUPS

It is unnecessary to emphasize (everybody will agree) that ethnology is in a state of permanent crisis. The crisis is of such an extent that it calls into question the subject matter of ethnology, its approaches, methods, definitions and its very name. Relying on the old wisdom that the solution of a problem is partly in its history, I shall try to point to some moments in the development of ethnology which determined its history and eventually contributed to the above-mentioned crisis. This review will not, of course, solve the problems, but it may help to illuminate and thus better understand them.

Ethnology, as far as we know today, (new discoveries may change the picture) was founded, named and defined in the second half of the eighteenth century in the eastern parts of Central Europe (more exactly: the Danube valley) as a discipline which should contribute to the unravelling of the problems created by ethnic variety in the Danube valley after its liberation from the Turks. The word "ethnology" and its definition were for the first time used in *Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates* by A. F. Kollár, published in 1783 in Vienna. The role of ethnology was clear enough:

Ethnologia (...) est notitia gentium populorumque, sive id est id doctorum hominum fluidum, quo in variarum gentium origines, idioma, mores, atque instituta, ac denique patriam vetustasque sedes eo consilio inquirunt, ut de gentibus populisque sui aevi rectius iudicium ferre possint. (p. 80-81)

Ethnology, according to the above, started as an intellectual activity which, by studying the speech, customs and institutions of various peoples (*gentium and populorum*) discovered their origins, native countries and settlements. The aim of ethnology was to reveal ethnogenetical processes, i. e. to establish the ethnic history of various human groups by studying those elements of the cultures of particular peoples which contained their ethnic characteristics.

Kollár's final aim - better understanding between the nations of his time, resulting from the ethnological comprehension of their history, - surpasses the limits of science